

ЗНАХІДКИ РИМСЬКОЇ ЗБРОЇ В ТІРІ ТА ОЛЬВІЇ

Н. О. Сон, В. В. Назаров

Тривала присутність римського війська у Північно-Західному Причорномор'ї засвідчена різноманітними пам'ятками лапідарної і керамічної епіграфіки. Римський гарнізон у Тірі з'являється в період правління Траяна¹, а в Ольвії з середини — другої половини II ст. н. е.² До складу тірської і ольвійської вексилляцій входили підрозділи V Македонського, I Італійського, XI Клавдієвого легіонів та солдати допоміжного війська (*auxilla*), які охороняли ці античні центри аж до середини III ст. н. е. і сприяли стабілізації політичної ситуації в регіоні.

Крім епіграфічних даних, про перебування римського війська в Тірі та Ольвії свідчать будівельні залишки³, побутові та культові предмети⁴. Однак ці археологічні пам'ятки нечисленні. Найбільш рідкісними, практично унікальними, є знахідки римської зброї чи її деталей. До останніх належить кістяна бутероль — закінчення піхов довгого римського меча — знайдена в Тірі⁵. Наша публікація присвячена двом новим знахідкам кістяних бутероль з Тірі та Ольвії.

Під час розкопок Тіри (1988 р.) на території римської цитаделі була знайдена кістяна бутероль (Інв. № БД-88/2)⁶. На жаль, вона знаходилась не в комплексі, а у верхньому шарі перших століть нашої ери. У цьому шарі простежувались середньовічні вторгнення, але масовий античний матеріал датується II—III ст. н. е.

Бутероль має прямокутну форму із слабким звуженням по боках (рис. 1, 2). Нижні і бокові кути згладжені, верхній край горизонтально зрізаний. Бутероль мала закраїни (шириною 0,6 см) з пазами (глибиною 0,2 см), куди вставлялась оборотна пластина — засувка, яка не збереглась. Зовнішня поверхня ретельно відполірована, внутрішня — без поліровки, на ній добре простежуються сліди обробки ножем. Розміри бутеролі: висота — 5,5, ширина — 3,8, товщина — 0,5 (у нижній частині) і 1,1 см (у верхній).

У верхній половині бутеролі розміщені два наскрізні дугоподібні вирізи, асиметрично розта-

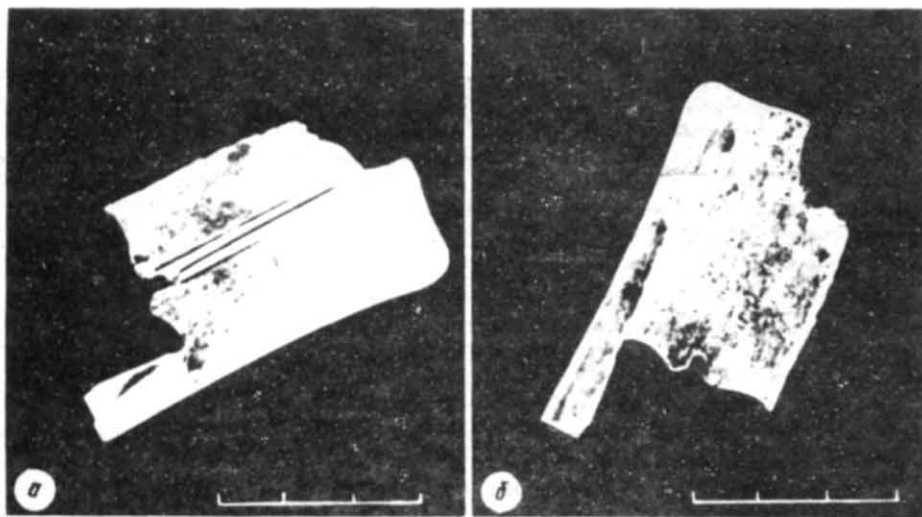

Рис. 1. Кістяна бутероль з Тіри: а) — лицьова сторона; б) — зворотна сторона.

шовані відносно поздовжньої осі, відміченої глибокою тонкою врізною лінією. По обидва боки цієї осевої лінії на відстані 0,1 см прокреслені ще дві паралельні. На центральній осевій лінії між дугоподібними вирізами просвердлено невеликий круглий отвір діаметром 0,2 см. І вирізи, і отвір мали, найпевніше, декоративне призначення. Бутероль у розрізі мала прямокутну форму. Аналогічні бутеролі (beineghe Ortbänder) знайдені на території римських провінцій в місцях дислокацій римського війська і датуються від середини II до середини III ст. н. е.⁷

В 1952 р. в Ольвії при розкопках на дільниці «Л» на території так званої цитаделі в шарі II—III ст. н. е. була знайдена кістяна бутероль (Інв. № 0-52/2124)⁸. Даткування шару, в якому бутероль знайдена, базується на наявності в ньому амфорної тари перших ст. н. е. і червонолакової кераміки.

Бутероль виготовлена, вірогідно, з слонової кістки. Її форма наближається до прямокутної, кути злегка заокруглені, бічні сторони частково ввігнуті. Форма перерізу близька до трикутної із згладженими кутами (рис. 3, 4). Лицева пластина має закраїни з пазами, в які вставлена задня стінка — засувка. Остання збереглась тільки в ольвійському екземплярі, в тірських вона відсутня. Заклепки розміщені в нижніх кутах виробу — це невеличкі бронзові гвіздочки з круглими головками. Зовнішня поверхня обох пластин ретельно відполірована, внутрішня оброблена недбало. Верхній край лицевої пластини прикрашений фігурним різьбленням по контуру. Ймовірно, аналогічне завершення мала і зворотна сторона, верхній край якої не зберігся. Нижня частина акуратно відрізана по прямій і заполірована. Практично всю лицеву поверхню бутеролі займає зображення щита, виконане в техніці невисокого рельєфу. Форма щита близька до овальної, однак верхній, і особливо нижній краї утворюють гострі кути. Розмір щита 6,4×3,0 см. По поздовжній осі симетрії щита проходить нервюра, у верхній частині по обидва боки від неї розміщені виконані врізною лінією волюти, перехоплені вузькою стрічкою. Паралельно з бічними сторонами лицевої пластини як із зовнішньої, так і зі зворотної сторін — на закраїнах — знаходяться тонкі врізні лінії, що повторюють легкий вигин їх контурів. Задня стінка, що збереглась фрагментарно, декору не має.

Розміщення отворів для заклепок чи гвіздків якими бутероль кріпилась до дерев'яних частин піхов дає можливість запропонувати реконструкцію цього кріплення (рис. 4, 2). В одному з от-

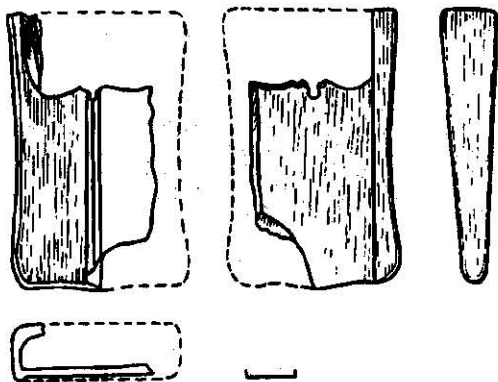

Рис. 2. Кістяна бутероль з Тіри.

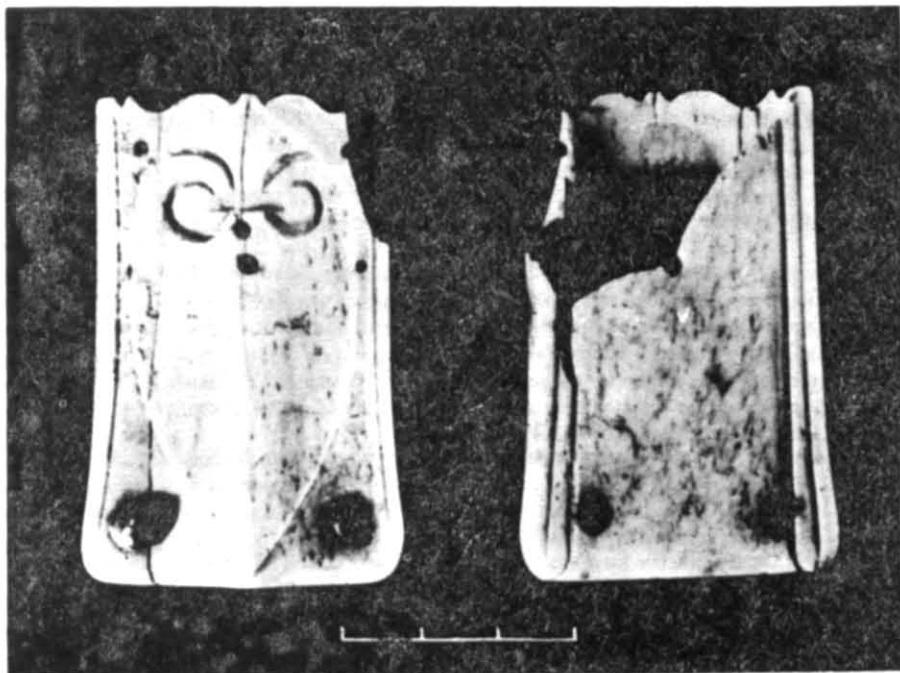

Рис. 3. Кістяна бутероль з Ольвії (лицьова і зворотна сторони).

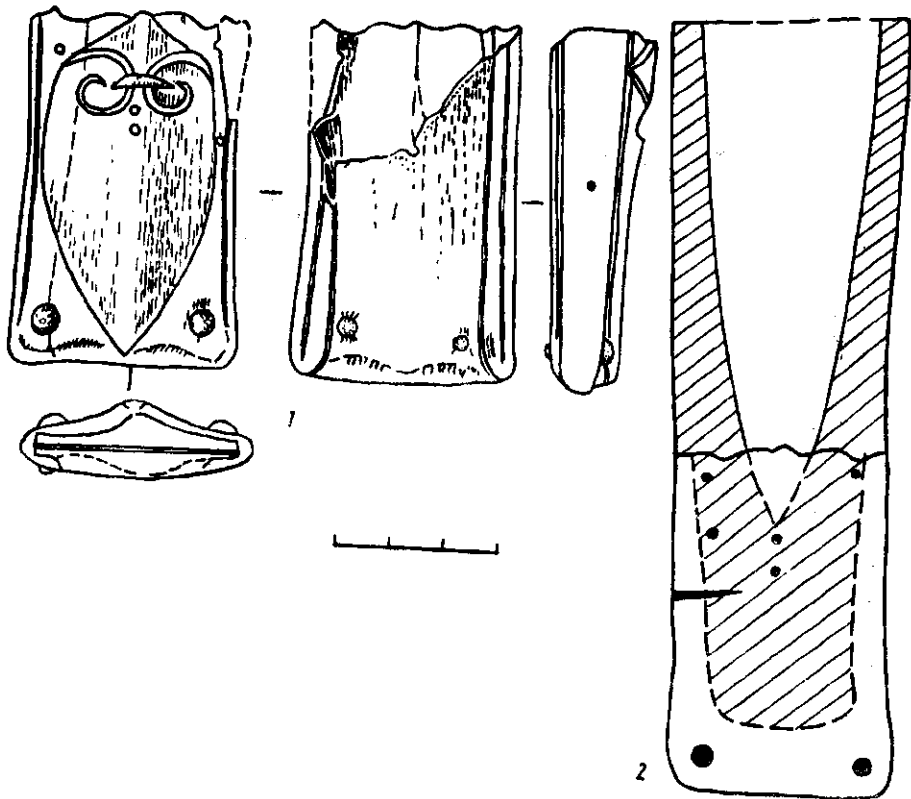

Рис. 4. 1 — бутероль з Ольвії; 2 — реконструкція закінчення піхов і кріплення бутеролі.

ворів (у правій бічній стороні) зберігся фрагмент такої заклепки. У пропонуваній реконструкції клинок в бутероль не входив, тому що розміщені один проти одного отвори в обох пластинах передбачають кріплення за допомогою металевих заклепок (гвіздків), які проходили крізь дерево піхов. Таким чином, у функціональному відношенні бутероль була не лише елементом декору, але й фіксувала дерев'яні деталі піхов.

Там, де заклепки збереглися, поверхня кістки навкруг них внаслідок корозії металу має зеленкуватий відтінок. Оскільки навкруг отворів, де заклепки відсутні, такого нальоту немає, можна вважати, що піхви цього меча були розмонтовані ще у давнину і бутероль потрапила до культурного шару вже як окрема деталь. Ольвійська бутероль датується так само, як і тірська, другою половиною II — першою половиною III ст. н. е.⁹

Численні бутеролі, знайдені на території лімеса і прикордонних провінцій імперії, де дислокувалось римське військо, віднесені до озброєння, яким користувались солдати допоміжних військ¹⁰.

Епіграфічними пам'ятками підтверджено, що до складу гарнізону Тіри входили військовослужбовці допоміжних підрозділів. В Ольвії ж в жодному епіграфічному документі перших століть н. е. вірогідно не згадується допоміжне військо. Припущення М. І. Ростовцева про перебування в Ольвії VI Астурійської когорти міцно ввійшло до наукової літератури¹¹ і навіть отримало уточнення про дислокацію в Ольвії вершників I Астурійської али¹². Однак VI Астурійська когорта не входила до складу військ, розквартированих на Дунаї, отже, її солдати не могли перебувати у складі римського гарнізону Ольвії¹³.

До складу римського військового контингенту в Ольвії, на думку В. І. Кадеєва та С. В. Д'ячкова, входила кіннота нумері і загони фракійських найманців¹⁴. Однак написи, де згадуються вершники і військовий ватажок фракійського племені, що раніше датувались I—III ст. н. е.¹⁵, в дослідженнях останніх років віднесені до доби Мітрідата Євпатора¹⁶.

Таким чином, нові знахідки кістяних бутеролей з Тіри і Ольвії доповнюють наші джерела про римські війська у античних містах Північно-Західного та Північного Причорномор'я. Стосовно наявності у складі Ольвійської вексиліяції солдатів не тільки легіонів, але й військовослужбовців допоміжних підрозділів зараз нема вагомих підтверджень, проте можливість така не виключається.

Примітки

¹ Найранішою епіграфічною пам'яткою, в якій згадується тірська вексиліяція, що складалась з солдатів V Македонського легіону та auxilia, є латинський напис, датований 116—117 рр. Див.: *Nicorescu P. O inscriptie a împăratului Traian la Cetatea-Alba // AR MSI.— 1944.— Ser. III.— T. 26.— P. 501—510.*

² *IOSPE, I², № 322.* За припущенням Ю. Г. Виноградова, загін римських піхотинців-щитників з'являється в Ольвії ще за Траяна, між 106 і 111 рр. Див.: *Виноградов Ю. Г. Ольвия и Траян // Восточная Европа в древности и средневековье. Проблемы источниковедения.— М., 1990.— С. 27—32.*

³ *Клейман И. Б. Раскопки помещения вексилляции I Италийского легиона в Тире // МАСП.— 1971.— Вып. 7.— С. 229—238; Ветштейн Р. И. Раскопки на римской цитадели Ольвии // КСИА.— 1957.— Вып. 7.— С. 78—80.*

⁴ *Клейман И. Б., Сон Н. А. Западнопонтийские и провинциально-римские культурно-экономические связи Тиры // Материалы по археологии Северного Причерноморья.— К. 1983.— С. 52, 53. Зубарь В. М. Новое латинское клеймо из Ольвии // ВДИ.— 1988.— № 1.— С. 78—81. Ветштейн Р. И. Указ. соч.— С. 78, 79. Леви Е. И. Терракоты из Ольвии // САИ.— 1970.— Г. I—II.— Ч. 1.— С. 55.— Табл. 37, 4.*

⁵ *Черненко Е. В., Зубарь В. М., Сон Н. А. Бутероль из Тиры // СА.— 1989.— № 2.— С. 250—252.*

⁶ *Сон Н. А. Отчет о раскопках Тиры в 1988 г. Тирской экспедицией Института археологии АН УССР // Науковий архів ІА АН України.— С. 17. Бутероль зберігається у фондах ІА АН України.*

⁷ *Oldenstein J. Zur Ausrüstung römischer Auxiliareinheiten. Studien zu Beschlägen und Zierat an der Ausrüstung der römischen Auxiliareinheiten der obergermanisch-raetischen Limes gebietes aus dem zweiten und dritten Jahrhundert n. Chr. // Bericht der römisch-germanischen Kommission.— 1977.— Bd. 57.— S. 122—123.*

⁸ *Славин Л. М. Отчет о раскопках Ольвии в 1952 г. // НА ИА АН Украины, 1952/10.— С. 61; Штителъман Ф. М. Дневник участка «Л» (№ 3) НА ИА АН Украины, 1952/10а.— С. 194. У шоденнику та звіті помилково інтерпретована як руків'я ножа. На даний час знаходиться в експозиції Археологічного музею АН України. Нещодавно вийшла монографія С. Б. Буйських (Фортифікація Ольвійського государства (первие века нашей эры).— К., 1991.— С. 46), де згадується бутероль з Ольвії. На жаль, автор допускає помилку — бутероль знайдена не «в подвалах О и Н», де, на його думку, була резиденція начальника римського гарнізону, а у культурному шарі поруч з рештками будови «преторію».*

⁹ *Oldenstein J. Op. cit.— S. 118, 122, 123, 245; Taf. 27.*

¹⁰ *Oldenstein J. Op. cit.— S. 116—124.*

¹¹ *Ростовцев М. И. Военная оккупация Ольвии римлянами // ИАК.— 1915.— Вып. 58.— С. 9—10; Тудор Д. Киликийская когорта в Малой Скифии и Тавриде // МИА ЮЗ СССР и РНР.— Кишинев, 1960.— С. 245; Цветаева Г. А. Боспор и Рим — М., 1979.— С. 36.*

¹² *Кадеев В. И., Дьячков С. В. Римские гарнизоны Ольвии и Херсонеса в I—III вв. н. э. // Проблемы исследования Ольвии (Тез. докл. и сообщ. семинаров).— Парутино, 1985.— С. 33.*

¹³ *Більш детально це питання висвітлено у статті: Зубарь В. М., Сон Н. А. По поводу интерпретации одной латинской надписи из Ольвии // IOSPE, I², № 322 (друкується).*

¹⁴ *Кадеев В. М., Дьячков С. В. Указ. соч.— С. 33.*

¹⁵ *IOSPE, I², № 222, № 223.*

¹⁶ *Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э.— М., 1989.— С. 255, 256; Анохин В. А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья.— К., 1989.— С. 51.*